

izvorni znanstveni rad

UDC 821.163.42(497.6):316.647.2

**EMPATIJA U KNJIŽEVNOSTI: ULOGA LIKA U SABOTAŽI
NACIONALISTIČKIH STEREOTIPA I GENERALIZACIJA****Branka Vojnović***Sveučilište u Zagrebu, Hrvatska***Keywords:** empathy, narrative empathy, nationalistic stereotypes, generalizations

Summary: The text dealt with the psychological explanation of the phenomenon of empathy as a base in the contribution towards developing the notion of care for other people. Empathy, provided it coincides with moral principles, may play an important role in moral reasoning. We believe that literature affects morality, since it is by reading that one strengthens the ability to enter into another person's individualised life. In the present text we have taken over, promoted and developed the thesis by Martha Nussbaum that „literary understanding develops habits of the mind that lead towards social equality by contributing towards the abolishment of stereotypes that support collective hatred“. (Nussbaum 2005: 125) For the research in this text the role of the character is important in sabotaging stereotypes and generalisations. This is important regardless of the fact whether characters of different nationalities help each other, or the story is about one character who opposes the nationalism of his own group, or the fact that characters who are suffering belong to different nationalities. The published article is part of a wider research that analyses war prose from empathetic and ethical aspect.

Fenomen empatije psiholozi objašnjavaju na više načina, ovisi o tomu stavljaju li naglasak na kognitivnu ili emocionalnu komponentu. Psiholog Martin L. Hoffman dao je jedan od temeljnih doprinosa proučavanju empatije. Definiirajući empatiju kao „emotivnu reakciju koja je u većoj mjeri odgovarajuća za situaciju u kojoj se nalazi druga osoba nego za vlastitu“ (Hoffman 2003: 13) on objašnjava kako „psiholozi određuju empatiju na dva načina: (a) empatija je kognitivna svjesnost o unutrašnjim stanjima druge osobe, tj. njenim mislima, osjećajima, opažanjima i namjerama i (b) empatija je posredovana emotivna reakcija na drugu osobu. Nastavljajući Hoffmanovo istraživanje Zora Raboteg Šarić u knjizi *Psihologija altruizma* ustvrđuje: „Da bi se točnije definiralo empatiju, važno je razjasniti ulogu spoznaje u empatiziranju. Taj aspekt empatije uključuje razumijevanje, poznavanje stanja svijesti i uvjeta druge osobe ili svijest o tome kako nešto što se događa drugoj osobi može djelovati na nju.“ (Raboteg Šarić 1995: 49)

Empatija obuhvaća osjećaje brige i sućuti prema drugima, koje doživljavamo pri opažanju patnje drugih. Problem koji Hoffmana najviše zanima jest doprinos osjećaja empatije ljudskom altruizmu i brizi za druge ljude u teškim situacijama. Svrha njegova istraživanja jest istražiti doprinos empatije razvoju principa brige za druge ljude i principa pravde, jer empatija, ako je suglasna s moralnim principima, može igrati važnu ulogu u moralnom rezoniranju. Autor ističe da su „empatija i principi brige za druge nezavisne, međusobno podržavajuće, kongruentne predispozicije da se pomaže drugima“ te da se povezanost između empatije i brige iskazuje upravo u moralnom rezoniranju i ponašanju čovjeka koji svjedoči situaciji da neka osoba pati. Autor na temelju iznesenoga zaključuje, uzmemo li u obzir empatijske motivacijske značajke i *njezinu kongruentnost s principom brige i s većinom principa pravde*, empatija bi trebala biti u stanju pozitivno pridonositi prosocijalnom moralnom rezoniranju i prosuđivanju. Po Hoffmanu većina moralnih dvojbi u životu izaziva empatiju zato što uključuju žrtve, koje vidimo u neposrednoj blizini, ili posredno čujemo o njima. Empatija aktivira moralna načela, i bilo izravno ili preko tih načela, utječe na naše moralno prosuđivanje. Autor ističe kako je upravo stoga važna empatijska moralnost i s njom povezano moralno obrazovanje, jer ono unapređuje prevladavanje granica i empatiziranje izvan vlastite grupe.

S obzirom da na razvoj moralnih načela utječe fikcija (knjige, filmovi, televizija i dr.) Hoffman zaključuje da priče mogu biti važni čimbenici u socijalizaciji principa pravde jer omogućavaju čitaocima da se empatijski identificiraju s načinom mišljenja i osjećaja druge osobe i da reagiraju kada je to primjereno empatijskim osjećajem nepravde. One pružaju učinkovito okružje za istodobno javljanje empatijskog afekta i apstraktnog moralnog načela, jer načelo mogu *transformirati u 'vruću kogniciju'* a upravo im ta istodobnost pruža prosocijalnu motivacijsku dimenziju. (Hoffman 2003: 238) Misao da književnost utječe na našu moralnost uvelike zastupa američka etičarka Martha Nussbaum. Ona ocjenjuje da nas književnost poučava te da je njezina nezaobilazna važnost u utjecaju na javno djelovanje. U knjizi *Pjesnička pravda*¹ Nussbaum brani stajalište da su emocije čitatelja (ili gledatelja) ključne za dobru etičku prosudbu. Ključna i neopoziva vrijednost književne imaginacije jest u tomu što doživljaj čitanja romana potiče snažnu predanost tome da se svaki život promatra kao individualan i odvojen od ostalih života. Autorica ističe kako je to važno jer se upravo čitanjem jača sposobnost uživanja u tuđi, individualizirani

¹Pjesnička pravda (Zagreb 2005) Knjiga je, kako objašnjava sama Nussbaum, nastala na temelju predavanja *Pravo i književnost* koje je 1994. održala na pravnom fakultetu u Chicagu. Studente pravnog fakulteta Nussbaum je podučavala o važnosti književne imaginacije i suosjećanja u javnoj racionalnosti, odnosno važnosti emocija u društvenoj stvarnosti.

život. Posredstvom književnosti potkopava se ideja o generaliziranim osobinama čitave skupine, pa književnost pomaže u jačanju individualiziranog poznavanja pojedinca. Autorica upozorava da je od velike vrijednosti da proširimo vlastito književno razumijevanje tražeći one književne doživljaje u kojima ćemo se doista sućutno poistovjećivati s individualnim pripadnicima marginaliziranih ili potlačenih skupina unutar vlastitog društva te naučiti privremeno gledati svijet njihovim očima i zatim razmišljati u ulozi promatrača o značenju onoga što smo vidjeli. Ako je jedan od važnih doprinosa romana javnoj racionalnosti u njegovu prikazivanju interakcije zajedničkih ljudskih težnji i konkretnih društvenih okolnosti, kaže Nussbaum, onda se čini razumnim potražiti one romane koje prikazuju „posebnu situaciju skupina s kojima živimo i koje želimo razumjeti, pri čemu njegujemo naviku da ispunjenje ili poraz njihovih aspiracija i želja sagledavamo u kontekstu društvenog svijeta koji je možda obilježen institucionalnim nejednakostima.“ (Nussbaum 2005: 127).

Tehnike i ograničenja narativne empatije

Ako empatijsko čitateljsko iskustvo započinje lančanu reakciju koje vodi zreloj empatiji i altruističkom ponašanju, kao što vjeruju zagovornici teza empatijskog altruizma, tada je bitno otkriti koje to narativne tehnike pospješuju, polazište je američke teoretičarke Suzane Keen u knjizi *Empatija i roman*. Jedno je međutim otkriti da visoko empatizirajući pojedinci posvjedočuju iskustva čitateljske empatije, a posve drugo pokazati kako iskustva čitateljske empatije mogu pridonijeti promjeni čitateljeve motivacije i ponašanja.

Polazeći od općeprihvaćene činjenice da pripovijedanje u prvom licu mnogo spremnije izaziva osjećajnu reakciju od pripovjednih situacija u trećem licu, Keen napominje da je prvi ključni element narativne fikcije koji je asociiran s empatijom identifikacija s likom. Može se pretpostaviti, drži autorica, da aspekti karakterizacije poput imenovanja, opisa, indirektnih implikacija osobina, opisa postupaka lika, uloga koju likovi imaju u zapletu i načini reprezentacije svijesti pridonose potencijalnoj identifikaciji s likom i na temelju toga, empatiji. Međutim, Keen upozorava da veza između čitateljevih izvješća o identifikaciji s likom i njihovih iskustava narativne empatije još uvijek nije objašnjena.

Drugi ključni element za izazivanje narativne empatije su pripovjedne situacije (uključujući točku gledišta i perspektivu): priroda posredovanja između autora i čitatelja, uključujući i lice naracije, implicitni položaj naratora, odnos naratora prema likovima kao vanjska ili unutarnja perspektiva u odnosu na likove, uključujući u nekim slučajevima stil reprezentacije svijesti likova. Keen polazi od općeg mjesta narativne teorije

da unutarnja perspektiva, postignuta bilo putem prvog lica koje samostalno pripovijeda, bilo putem figuralne naracije (u kojoj 3. lice pripovjedača ostaje prikriveno i izvješćuje samo o jednom, fokalnom središtu svijesti smještenom u glavnom liku) ili putem autorske (sveznajuće) naracije, koja se kreće unutar svijesti likova, najbolje promiče identifikaciju s likom i čitateljsku empatiju te podsjeća na analize Waynea Bootha koje je iznio u *Retorici proze*. Booth objašnjava da će autoru, želi li intenzivnu simpatiju za likove koji nemaju jake vrline te ih želi preporučiti, onda pomoći psihička živost produženog pogleda unutra. Tehnika također djeluje za likove u kojima čitatelji imaju prirodno ukorijenjen interes, kao što su junakinje Jane Austen. Boothov detaljan izvještaj o tome kako Jane Austen koristi unutarnji pogled, odnosno sagledavanje iznutra, u svrhu promicanja razumijevanja za Emine propuste klasik je narativne teorije, ustvrđuje Keen. Naime kako Booth tvrdi, prikazivanjem većine priče kroz Emmine oči, autorica osigurava da ćemo putovati s Emmom a ne stajati protiv nje. Booth analizira pripovjednu metodu Jane Austen, koja nam predstavlja lik Eme na način da izaziva našu simpatiju te razmatra metodu kojom ona to postiže:

„Dok se samo nezreli čitaoci stvarno poistovjećuju s ma kojim likom, gubeći svaki osjećaj odstojanja pa stoga i sve izgleda za umjetnički doživljaj, naša emocionalna reakcija prema svakom događaju koji se tiče Eme pokazuje sklonost da postane slična njenof. Kad osjeća zebnju ili stid, mi imamo analogna osjećanja. (...) Razvijajući postojano korištenje blagonaklonog sagledavanja iznutra Jane Austen je ovladala jednim od najuspješnijih sredstava izazivanja paralelne reakcije kod junakinje i čitaoca. Naklonost prema Emi može se pojačati uskraćivanjem sagledavanja iznutra drugih likova kao i time što će im dati da nju sagledaju.“ (Booth 1976: 272)

Booth pri tom upućuje i na drugu, etičku, stranu ovog narativnog postupka: „Međutim, sama efikasnost retorike smišljena za izazivanje naklonosti može dovesti do ozbiljnog pogrešnog tumačenja knjige. Pri smanjivanju emocionalnog odstojanja prirodna je sklonost da se – hoćeš-nećeš – smanji i moralno i intelektualno odstojanje. Reagirajući na Emine mane iznutra, kao da su naše vlastite, može nam se veoma lako desiti da ih ne samo oprostimo, već i previdimo.“ (Booth 1976: 273)

Pripovjedač u funkciji empatijskog čitanja

Kao što je poznato, fikcija u prvom licu u kojoj pripovjedač pripovijeda o vlastitim iskustvima i percepcijama izaziva osobito blisku vezu između čitatelja i narativnog glasa. Romanopisac i književni teoretičar David Lodge smatra da povijesni i filozofski konteksti mogu objasniti sklonost za prvo lice ili figurativno treće lice pripovjednog glasa: *"U svijetu u kojem ništa*

nije sigurno, u kojem su transcendentalna vjera ugrožena znanstvenim materijalizmom, pa je čak i znanstvena objektivnost potkopana relativnošću i neizvjesnošću, ljudski glas koji priča vlastitu priču može se činiti jedinim autentičnim načinom stvaranja svijesti "(Lodge 2002: 87, prema Keen 2007:97). Lodge priznaje da je pisanje u prvome licu "metoda jednako umjetna kao i pisanje o liku u trećem licu", ali inzistira na tome da ono "stvara iluziju stvarnosti, traži da čitatelj spremno odustane od nevjerice jer se oblikuje na diskursima osobnoga svjedočanstva: dnevniku, autobiografiji, memoarima, iskazu" (ibidem, 98). U eseju *Teorija narativne empatije* Keen iznosi kako ona upravo misli suprotno, da je uvjet oslobođene emocionalne reakcije činjenica da su posrijedi fiktionalna a ne stvarna svjedočanstva:

paratekstovi koji potiču čitatelje da neko djelo shvate kao fikciju, oslobađaju njihovu emocionalnu reakciju, unatoč povijesnoj mimikriji fikcije u forme nefikcije i svjedočanstva. Moje istraživanje sugerira da čitateljska percepcija teksta kao fikcije igra ulogu u posljedičnoj empatijskoj reakciji jer oslobađa čitatelje obveze samozaštite kroz skepsu i sumnju. Zato oni mogu, zbog zaštitne fiktionalnosti, reagirati većom empatijom na neku nestvarnu situaciju i likove, a ipak pounutriti doživljaj empatije uz moguću naknadnu, u stvarnome životu, reakciju na potrebe drugih. Iako je za djelotvornu akciju koja bi proistekla iz pounutrena doživljaja narativne empatije možda ipak potreban socijalni kontekst koji nadahnjuje ili struktura osjećaja koja bi zagovarala promjenu, reakcija čitatelja u tim okolnostima može biti posljedica ranijega čitanja. (Keen 2006: 220)

Na kraju istraživanja o narativnoj empatiji autorica upućuje na pitanja koja ostaju neodgovorena. Dovodi li zajednički narativni glas, 'mi' pripovijedanja, čitatelja u perceptivni krug gdje su empatijske reakcije više dostupne? Poboljšava li uporaba drugog lica, obraćanje s 'ti', iskustvo intimnosti čitanja zbližavajući čitatelja i pripovjedača ili to naglašava nesklad jer postaje jasno da 'ti' ne može obuhvatiti čitatelja? Utječe li mjesto pripovjedača unutar (ili izvan), svijeta priče na čitateljsku reakciju na sadržaj pripovijedanja?

Ne izazove li narativna situacija očekivano suosjećanje, leži li krivnja u čitatelju, ili u precjenjivanju učinkovitosti tehnika, pita se Keen. Ona se, kako napominje, slaže s Wayneom Boothom u tomu da ni jedan etički učinak nije inherentan pojedinom narativnom postupku. Štoviše napominje da bi psihološki, etički, politički i dr. učinci trebali biti podvrgnuti opreznom empirijskom testiranju prije nego što bilo koji aspekt narativne tehnike zaradi oznaku 'suosjećanja'.

Ustrajanje u imenovanju ili preferiranju empatijskih tehnika, odnosno tehnika za izazivanje suosjećanja, bez uzimanja u obzir cijelog niza

postupaka koji mogu pridonijeti empatijskom učinku čini proučavanje narativne empatije još uvijek samo impresionističkim nastojanjem.

Na kraju studije o preispitivanju učinaka empatijskog čitanja u pogledu moguće povezanosti empatije i altruizma, po kojoj čitanje romana pobuđivanjem empatije ohrabruje prosocijalno djelovanje autorica zaključuje da bi se, kad bi takva veza mogla biti obrazložena (što još nije potvrđeno), tada ispitivanje učinaka narativnih tehnika na čitatelje moralo proširiti izvan generalizacija o identifikaciji s likovima i malog podskupa narativnih situacija.

Uloga lika u empatijskom čitanju : sabotaza stereotipa i generalizacija

Američka etičarka Martha Nussbaum tvrdi da je temeljna vrijednost književne imaginacije u tomu što doživljaj čitanja romana potiče snažnu predanost tome da se svaki život promatra kao individualan, te se na taj način aktom čitanja jača sposobnost uživljanja u tuđi, individualizirani život. Posredstvom književnosti potkopava se ideja o generaliziranim osobinama čitave skupine, pa književnost pomaže u jačanju individualiziranog poznavanja pojedinca:

Skupna mržnja i tlačenje određenih skupina vrlo se često temelji na nemogućnosti individualizacije. Rasizam, seksizam i mnogi drugi oblici pogibeljnih predrasuda često se zasnivaju na pripisivanju negativnih karakteristika cijeloj skupini. Ponekad – kao u slučaju nacističkog prikazivanja Židova ili većine 'misli' koja je karakteristična za američki rasizam – to doseže vrhunac u prikazivanju skupine kao potpuno podčovječne, kao gamadi, insekata, pa čak i 'tereta', a takvo stajalište ne može opstati uz individualizirano poznavanje nekog člana ili članova te skupine. To ne znači da nije moguće da tu osobu dehumaniziramo u mislima. Međutim, to znači da, čim iz bilo kojeg razloga doista uspijemo na tog pojedinca primijeniti književno stajalište sućutnog zamišljanja, dehumanizirajuća predodžba postaje neodrživa, barem na neko vrijeme. (...) Stoga tvrdim da književno razumijevanje razvija navike uma koje vode prema društvenoj jednakosti time što pridonose ukidanju stereotipa koji podupiru skupnu mržnju“. (Nussbaum 2005: 125)

Ne osvijestimo li nužnost toga da osjećamo kako kaže Nussbaum „sućut zbog stradanja i radost zbog dobrobiti“ drugih, odnosno ne budemo li cijenili važnost toga da „svaku osobu promatramo kao zasebnu jedinku koja proživljava svoj jedini život“, onda naša kritika štetnih emocija neće biti dobro utemeljena. Prema autorici upravo nam čitanje književnih djela daje tu utemeljenost i poziciju kritičkog promatranja, koja je ključna za takvu

kritiku. Nussbaum razrađuje vezu između iskustva književne imaginacije i brige za društvenu jednakost. Ona napominje da nam čitanje romana nameće ulogu sudaca, jer poput sudaca možemo raspravljati o tomu što je dobro i ispravno, ali ako nam likovi nešto znače, ako smo povezani s njima, ta rasprava za nas neće biti samo nešto čime se poigravamo. Tada kao angažirani čitatelji tražimo ljudsko dobro koje nastojimo postići u zajednici, a „*ono što tražimo nije samo vizija moralnog odgoja kakva odgovara našem osobnom iskustvu, već onakva kakvu možemo obraniti pred drugima i poduprijeti zajedno s onima s kojima želimo živjeti u zajednici*“.(Nussbaum 2005: 116) Upravo takvo čitanje po Nussbaum *usidruje naše čitanje* te ono postaje drugačije od *slobodne igre interpretacijskih sposobnosti*.

Empatijsko-etički model čitanja u skladu s istraživanjem Nussbaum i Booth primijenit ćemo na romanu čija je radnja, iako se odvija nakon rata, izravna posljedica ratnih zbivanja i rat potpuno određuje psihologiju i stavove likova.

U *Čuvarima mostova* Josipa Mlakića (Bugojno, 1964) radnja se odvija nedugo nakon rata: glavni lik Filip prognanik je iz sela u srednjoj Bosni, a kuća mu je spaljena. Sa svojom ženom, sinom i ocem živi u Hrvatskoj, u selu na 'području pod posebnom državnom skrbi'. Smješten je u kuću Srba koji su izbjegli za vrijeme Oluje. Filip je zaposlen u policiji te dobiva u zadatak istražiti nestanak jednog starca iz okolnog mjesta. Mještani Hrvati, uglavnom izbjeglice i prognanici, u bijesu dočekuju autobus sa srpskim izbjeglicama koji su pobjegli u vrijeme Oluje, čija je namjera vidjeti svoje bivše kuće. Filip se ne slaže s logikom sumještana Hrvata koji nameću argument- ako su Srbi njima spalili kuće, pravedno je da oni ostanu u srpskim kućama. U potresnoj epizodi susreće se s pravim vlasnikom kuće u kojoj živi. To je gluhočujni starac, u iznošenoj odjeći, i sam preplašen i traumatiziran. U njemu nikako ne može vidjeti pripadnika neprijateljskog naroda nego vidi žrtvu. Filip istražuje nestanak starog Jose Petrovića kojeg na kraju pronalazi mrtva u njegovom kraju u Bosni odakle je prognan, u blizini mosta, nedaleko od mjesta gdje je nekad živio.

Premda dijelom pisan na žanrovskoj matrici kriminalističkog romana (nestanak starca - istraga - razgovori sa svjedocima - slaganje kockica u mozaik do konačnog otkrića), *Čuvari mostova* roman je u kojemu je kroz traumatičnu sudbinu prognaničkih i izbjegličkih obitelji riječ o egzistencijalnoj i etičkoj problematici. Naime, riječ je o nemoći nastavljanja života na tuđem prostoru, u tuđim kućama i sredinama.

Doznajući za nestanak starca Jose Petrovića, mještani okrivljuju Srbe izbjeglice koji su tih dana došli u mjesto kako bi obišli svoje kuće. Filip se ne slaže s njihovim mišljenjem, suprotstavlja se njihovom uvjerenju o tomu da su Srbi krivi za sve. Pokazuje to dijalog s mjesnim trgovcem:

- *Je li istina da je onaj Joso iz Bukovika nesto?*
- *Jest. Dva dana ga nema nigdje – rekao je.*
- *Po selu se priča da su ga Srbi ubili i sakrili negdje. Kažu, nema ga nigdje, ko da je u zemlju propo.*

Filip se zaprepastio, mada kada je malo bolje promislio, bilo je sasvim logično da se prošire slične priče: u crnobijelom svijetu u kakvom su živjeli sve je bilo unaprijed određeno. Za sve loše krivi su bili, naravno, Srbi i bilo je na neki način stvar dobrog ukusa ne dovoditi taj sustav vrijednosti u pitanje. Zašto komplicirati svijet oko sebe, kada je sve tako jednostavno i očito?! (...)

- Tko priča te gluposti? – pitao ga je prilično ošto.

- Svi. Čuli su od nekoga odozgor, iz Bukovika.

(Mlakić 2007: 73,74)

Premda je pozicija pripovjedača u romanu ekstradijegetska, narativna strategija je od početka usmjerena povezanosti naše percepcije događaja s percepcijom glavnog junaka. To je postignuto time što što znači u našem slučaju da događaje vidimo očima glavnog lika te ne znamo ni više ni manje od glavnog lika. Neprekidno imamo uvid u Filipov misaoni tok, jednako kao što smo upoznati s načinom na koji on 'vidi' odnosno doživljava svijet oko sebe. Učinak vezanosti fokalizacije uz glavni lik poziva nas postupno na empatijski odnos prema Filipu, jer smo upoznati s njegovim strepnjama, strahom, njegovim suosjećanjem. Narativni postupak trajnog vezivanja fokalizacije uz glavni lik rezultirao je našom postupnom 'bliskošću' s glavnim likom.

Filipov susret s gluhonijemim starcem kojega zatječe u dvorištu vrativši se s posla jedna je od situacija je u kojoj se očituje etički potencijal romana. Očekujući sukob s pravim vlasnikom kuće (Srbinom) u kojoj se nastanio nakon što su njegovu zapalili Srbi u ratu, Filip se suočava s iznemoglim, siromašnim, uplašenim starcem, koji nosi izgužvanu omotnicu u kojoj su fotografije, vjerojatno kuće i njezinih nekadašnjih stanovnika.

Bila su ih dvojica, obojica starijih ljudi, koji su sa strahom gledali prema Filipu. Krenuo je prema njima.

- Dobar dan! – rekao im je.

Stariji od njih, starac od nekih sedamdesetak godina, odjeven u izbljedjelu odjeću, prepunu nevješto zašivenih zakrpa, s nerazumijevanjem je i poluotvorenih usta gledao u onoga drugoga, ispijenog čovjeka od nekih pedeset, šezdeset godina.

(Mlakić 2007:25)

Filip ubrzo shvaća da pravi vlasnik kuće koju je on nastanio ne može s njim niti razgovarati: starac je gluhonijem te preko posrednika poručuje svoja uplašena pitanja. Tako je i upitao Filipa smije li pogledati košnice koje su iza kuće, jer je nekad držao pčele. Filipov otac zapravo uspostavlja neposrednu komunikaciju s njime, otac se prvo sažalio, jer ga je, naslućuje se, doživio na neki način srodnim. Filipa je to podsjetilo na drugog jednog gluhonijemog starca iz njegova kraja koji je imao pčele: zvali su ga Švabo, on jedini nije htio pobjeći kad su Srbi prodrli u selo. Starca su ubili pored njegove kuće.

Nisu samo pčele poluga Filipove asocijacije: u oba slučaja riječ je o stradanju dvojice starih bespomoćnih ljudi: srpski vlasnik kuće (Drago) ostao je bez svega i živi u izbjeglištvu u krajnjem siromaštvu, a nekadašnji susjed ('Švabo') nije htio ostaviti kuću te je ubijen. Premda je i Filip žrtva rata, jer su mu Srbi spalili kuću i sve stvari u njoj – on u trenutku suočenja u dvorištu privremeno svoje a zapravo tuđe kuće vidi ispred sebe *žrtvu* rata, a ta žrtva u njemu budi sažaljenje. Trenutak u kojemu Filip osvještava činjenicu da umjesto očekivane svađe s agresivnim pravim vlasnikom kuće u kojoj živi ima pred sobom bespomoćnog starca kojeg žali, trenutak je u kojemu smo mi kao čitatelji, već 'zbliženi' s Filipom putem stalne fokalizacije uz njegov lik, njegove strahove i tjeskobu, preuzimamo i ovdje Filipovo viđenje, odnosno njegov pogled sažaljenja. Promatrajući prizor kad njegov otac odlazi s gluhonijemim starcem Dragom iza kuće da provjere što je preživjelo od starčevih košnica i pčela Filipu prolaze asocijacije: „Podsjećali su ga na djecu zanesenu oko nečega. Samo je ovdje sve djelovalo mučno. Činilo mu se da su obojica duboko svjesni koliko je njihov posao uzaludan i nepotreban, ali kao da su očekivali neko čudo, koje, naravno, nikad neće doći.“ Potresna je situacija kada svi zajedno, Filip, njegova žena i otac te srpski izbjeglice Drago i Milan sjede u kuhinji i gledaju napola uništene fotografije sinova: Milanov sin je ubijen, a Dragin je otišao u Ameriku i samo jednom se javio poslavši svoju fotografiju.

Čitateljev empatijski odnos potenciran je narativnim postupkom pripovjedača, vezanošću fokalizacije uz lik s kojim se možemo identificirati. Empatijski potencijal oživljen u opisanom susretu - rat je nedavno završio, Filipu su dom uništili Srbi, ali u starcu Dragi ne vidi nacionalnost nego starost i bespomoćnost – važan je na dvije razine: nosi u sebi etičku uporišnu točku Filipa kao lika i upravo ovoj je situaciji na djelu sabotaža nacionalističkog stereotipa i generalizacija. U romanu na više mjesta nailazimo na očitovanja moralnih vrijednosti u pripovijedanju, odnosno osjećamo ih kao uvjerenja implicitnog autora. Implicitni autor u romanu se pojavljuje i na mjestima gdje se Filip ne slaže s mještanima u njihovoj generalizaciji Srba, odnosno mišljenju da su oni uvijek za sve

krivi. Doznajući za nestanak starca Jose Petrovića, mještani okrivljuju Srbe izbjeglice koji su tih dana došli u mjesto kako bi obišli svoje kuće. Filip se ne slaže s njihovim mišljenjem, suprotstavlja se njihovu uvjerenju o tome da su Srbi za sve krivi. Riječ je opet o sabotazi nacionalističke generalizacije te poticaju na doživljaj individualizacije pripadnika srpske manjine kroz sudbinu lika gluhonijemog starca Drage.

Poticaj individualizacije lika starca Drage motiviran je empatijskim čitanjem na dva načina. Prvi način je fokalizacija uz Filipov lik i preuzimanje Filipova doživljaja Drage kao žrtve rata (dakle empatijski doživljaj drugog čovjeka umjesto generalizacije *svih Srba* prema kriteriju nacije) a drugi način je pripovjedačev empatijski odnos prema Filipu kojeg prikazuje kao osobu čvrstih ljudskih moralnih načela. Kao čitatelji potaknuti smo na odbijanje generalizacije jer smo pridobiveni za dobrobit izdvojenog plastično opisanog lika i približena nam je njegova sudbina. Na primjeru lika starca Drage prikazali smo kako nam je pomno vođenom fokalizacijom (jer gledamo sve Filipovim očima) dodatno približen lik, izazvana empatijska reakcija te postignuta individualizacija jedne sudbine.

Literatura:

- Booth, Wayne. 1988. *The Company We Keep: an Ethics of Fiction*, Berkley and Los Angeles, University of California Press
- Booth, Wayne. 1976. *Retorika proze*. Beograd: Nolit
- Hoffman, Martin. 2003. *Empatija i moralni razvoj – Značaj za brigu i pravdu*. Beograd: Dereta
- Keen, Suzanne. 2006. *Theory of Narrative Empathy*, *Narrative* 14.3. 2006. (207-236)
- Keen, Suzanne: *Empathy and Novel*. Oxford University Press
- Mlakić, Josip. 2007. *Čuvari mostova*. Zagreb: VBZ
- Nussbaum, Martha. 2005. *Pjesnička pravda*. Zagreb
- Nussbaum Martha. 2000. *Suosjećanje, temeljna socijalna emocija*. Treći program Hrvatskog radija. Zagreb
- Raboteg Šarić, Zora. 1995. *Psihologija altruizma*. Zagreb: Alineja